

Т. З. Гарасимів

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
д-р юрид. наук,
професор кафедри теорії та філософії права

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЕСЕНЦІЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

© Гарасимів Т. З., 2015

Проаналізовано основні концепції есенції поведінки людини, комплексно висвітлено основні положення біологізаторської та соціологізаторської концепцій, подано системну характеристику та цілісну оцінку концепціям, що визначається їх значенням у формуванні поведінки людини.

Ключові слова: поведінка, біологізаторська концепція, соціологізаторська концепція, біхевіоризм, соціобіологія, есенція, людина, евгеніка, правовий аспект.

Т. З. Гарасимів

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ КОНЦЕПЦИЙ ЭСSENЦИИ ПОВЕДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Проанализированы основные концепции эссенции поведения человека, комплексно отражены основные положения биологизаторской и социологизаторской концепций, подана системная характеристика и целостная оценка концепциям. Определено их значение в формировании правового поведения человека.

Ключевые слова: поведение, биологизаторская концепция, социологизаторская концепция, бихевиоризм, социобиология, эссенция, человек, евгеника, правовой аспект.

T. Z. Garasumiv

ANALYSIS ESSENCE OF BASIC CONCEPTS OF HUMAN

The article comprehensively analyzes the main essence of the concept of human behavior, comprehensively covers the main provisions biolohizatorskoyi sotsiolohizatorskoyi and concepts presented systematic description and evaluation of integrated concepts. Determine their importance in shaping legal behavior.

Key words: behavior biolohizatorska concept sotsiolohizatorska concept, behaviorism, sociobiology, essence, man, eugenics, the legal aspect.

Постановка проблеми. Упродовж довгого періоду часу як серед наукових кіл, так і серед широкого загалу ведуться жваві дискусії про те, які саме якості людини – біологічні чи соціальні – значущіше впливають на формування її поведінки. Проте, незважаючи на такий активний інтерес до означеної тематики, досліджувана проблематика потребує і надалі поглибленого наукового вивчення.

Актуальність обраної теми визначається не тільки недостатнім рівнем її наукової розробки. Дослідження якостей людини, які впливають на формування її поведінки, одночасно сприяє розкриттю факторів, що формують життєву позицію, особистісне сприйняття чинної правової системи та визначають лінію девіантної поведінки особи.

Мета роботи – проаналізувати основні концепції сутності поведінки людини та комплексно висвітлити основні положення біологізаторської та соціологізаторської концепцій.

Стан дослідження. Історіографічна база, що стосується досліджуваної проблеми, представлена науковими працями таких учених: Л. С. Виготського, П. Я. Гальперіна, Б. В. Зейгарника, А. В. Запорожця, А. Р. Лурія, П. Лілієнфельда, Р. Вормса, У. Беджгота, Л. Гумпловича, А. Смолла, К. Лоренца, Н. Тінбергена, Р. Андрі, Е. Торндайка, Дж. Уотсона, К. Лешлі, Б. Скіннера та ін.

Однак, незважаючи на наукові публікації, на нашу думку, означена проблематика є недостатньо висвітлена в українській історіографії.

Виклад основних положень. Сутність поведінки людини прийнято розглядати на біологічному і соціальному рівнях, що відображається у двох основних концепціях: а) *біологізаторській, або натуралістичній* – її прихильники абсолютизують роль природних, біологічних основ людини (зараховуючи і спадково закріплені конституціональні ознаки, і стан здоров'я, і функціональні, фізіологічні особливості різних систем людського організму тощо), і відповідно, сутність поведінки розглядається тут лише на біологічному рівні; б) *соціологізаторській* – подана низкою теорій, у яких людина постає пасивним учасником сучасних соціальних відносин, а отже, і сутність поведінки досліджується лише на соціальному рівні [1, с. 23].

Російські психологи і філософи, засновники і послідовники культурно-історичної психології Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, Б. В. Зейгарник, А. Р. Лурія, А. В. Запорожець та інші, окреслюють сутність поведінки людини у контексті біологізаторського підходу. Розглядаючи поведінку людини як результат тривалої біологічної еволюції, учені простежують зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів. Поведінкою Л. С. Виготський називає “всі ті рухи, котрі здійснюються лише живими істотами, що і відрізняє їх від неживої природи” [2, с. 76].

Г. Спенсер, який вважається основоположником біологізаторської концепції, водночас є прихильником упровадження в соціологію принципів еволюційної теорії. Учений зазначав, що ми повинні поглянути на поведінку, що виявляється сьогодні істотами усіх родів, як на наслідок тієї поведінки, яка вивела життя будь-якого роду до його нинішніх висот. А це рівнозначно... дослідженню еволюції поведінки. Еволюція поведінки відповідає еволюції побудов і відправлень [3, с. 424].

Із біологічного напрямку виокремлюються дві школи:

1) органічна – представники П. Лілієнфельд, Р. Вормс та ін. проводили аналогію між біологічними і соціальними організаціями. І ті, й інші схожі в процесах росту, автономії, наявності розподільних і регулятивних систем, тому, на думку Р. Вормса, будь-які революційні зміни у суспільстві протиприродні та згубні і для усього суспільства, і для кожної людини;

2) соціальна (соціальний дарвінізм) – представники У. Беджгот, Л. Гумплович, А. Смолл та інші спробували поєднати обидві концепції та відобразити складність і суперечність існування людини та її діяльності. Соціал-дарвіністи розкривають суспільне становище людей, з огляду на людські біологічні якості. Як результат природного відбору серед біологічно нерівноцінних людей вони розглядали і невдачі людей у соціальних взаємодіях. Натуралізуючи усі соціальні явища, дослідники виокремлювали сутність поведінки людини винятково як біологічне явище [1, 24].

К. Лоренц, Н. Тінберген, Р. Андрі та інші науковці намагаються довести, що у поведінці люди керуються не суспільними умовами, а найперше біологічними, що, зокрема, мають еволюційно-генетичне підґрунтя.

В етології (науці про поведінку тварин) стверджується, що людина успадкувала від своїх предків-тварин чимало інстинктів, які вроджені, а не набуті. У процесі емпіричних досліджень етологи з'ясували, що такі суто людські вияви, як трудова діяльність, розподіл праці, звукова комунікація, навчання дітей тощо, також притаманні і тваринному світові. До того ж значна

частина “репертуару” поведінки людини і тварин генетично контролюється і біологічно запрограмована.

Указуючи на біологічну складову сутності поведінки людини, К. Лоренц зазначає, що у виникненні усіх органічних форм, поряд із процесами мутації та рекомбінації генів, важливу роль виконує природний відбір. У процесі відбору виробляється те, що ми називаємо пристосуванням: це справжній пізнавальний процес, за допомогою якого організм сприймає наявну у навколишньому середовищі інформацію, важливу для його виживання, або, інакше кажучи, знання про довкілля. Форми будови тіла і поведінки могли виникнути лише у результаті відбору та пристосування, і не інакше [3, с. 5].

Найважливішими у поведінці людини З. Фрейд називав вроджені, біологічні інстинкти, потяги, що зазнали впливу праісторичних епох, але не піддалися зовнішнім впливам. Очевидно, що погляди біологізаторської концепції охоплює і психоаналітична (фрейдівська) концепція поведінки людини, розроблена і сформульована З. Фрейдом, на думку якого, основний потяг – сексуальний інстинкт – Ерос, що вимагає безпосереднього задоволення і блокований “цензором” особистості – “Я-ідеалом”, який “відповідає всім вимогам, що висуваються до вищого начала в людині” [4, с. 438]. Потяги З. Фрейд визначав, як “наявне в живому організмі устремління до відновлення будь-якого попереднього стану, який під впливом зовнішніх перепон жива істота змушена була залишити” [4, с. 404]. Допускаючи аналогію “статевого потягу” з потягом до їжі, він акцентує на тому, що Я-ідеал є спадкоємцем Едіпового комплексу і, відповідно, вираженням найпотужніших рухів. Висунувши цей ідеал, Я змогло оволодіти Едіповим комплексом і одночасно підкорити Воно [4, с. 438]. Після завершення Першої світової війни наукові інтереси З. Фрейда дещо змістилися – від індивідуально-біологічної до соціальної психології, в якій аналізується індивід як член соціальної групи, оскільки поведінка людини, яка перебуває у масовому середовищі, зазнає регресивних змін. З. Фрейд зважав на загальне у поведінці людей, на т. зв. “масову людину”, у котрій стираються індивідуальні риси і виникають такі властивості, як зарядженість і підвищена навіюваність. Відтак унаслідок впливу на неї соціуму людина в поведінці тяжіє до своїх тваринних предків.

Г. Маркузе, К. Юнг, А. Адлер, К. Хорні, В. Райх та інші учені відмовляються від трактування статевого потягу, як від головного мотиву у поведінці людини і основного джерела психічних захворювань. Отож, неофрейдисти, переглядаючи вчення класичного психоаналізу, виокремлюють вирішальну роль соціокультурних чинників під час детермінації особистості людини. Однак, як зазначає К. Є. Тарасов, “...у своїх теоріях вони зберігають основну тезу класичного психоаналізу: детермінованість поведінки людини несвідомими афективними потягами” [5, с. 86].

Представники соціобіології Р. Александер, Д. Береш, Е. О. Уїлсон та ін. пропагують ідею, що соціальні умови, які впливають на поведінку людини, є тлом для виявлення її біологічних якостей. Тобто кожна людина облаштовує своє життя відповідно до своєї біологічної природи. Е. Уїлсон зазначає, що людська соціальна поведінка ґрунтується на генетичному фундаменті, вона організована деякими генами, які розділяємо з тими видами, що близько знаходяться до нас, та іншими генами, унікальними для людей [6, с. 32]. Дослідник стверджує, що сутність людської особистості детермінується генами, а зміна суспільного становища людини не може змінити її природу. Основоположним для такого висновку є те, що людина розглядається соціобіологами як “типовий представник” тваринного світу і “її унікальність не більша від унікальності будь-якого іншого виду тварин, а крім того, вона в своїй поведінці розділяє багато загальних рис із приматами” [7, с. 132]. За оцінкою М. С. Комарова, “...у визначенні поведінки в Е. Уїлсона закладена біологічна детермінанта сутності поведінки людини” [8, с. 133].

Євгеніка – учення про спадкове здоров’я людини, можливі методи впливу на еволюцію людства для удосконалення його природи – відображає позиції біологізаторської концепції. Ф. Гальтон, Ч. Давенпорт, Г. Є. Аллен, Е. Майр та ін., як її представники, поставили перед собою завдання – створити вищі раси. У цьому прагненні спостерігається вплив ніцшеанської філософії. Е. Майр, наприклад, вважає основним, що спричиняло еволюцію у минулому і спричинятиме в подальшому на шляху до “надлюдини”, збагачення популяції генами видатних особистостей. У

минулому такими особистостями були вожді або глави племен, і завдяки передачі їх високоякісних генів багатьом нащадкам, за твердженням Е. Майра, був забезпечений доволі швидкий процес еволюції мозку. Причинами зупинки подальшого розвитку мозку людини він називає перехід від полігамії до моногамії, наголошуючи, що лише евгенічні заходи здатні врятувати людство від виродження. Вихід із цієї ситуації в соціальному аспекті вбачається у зміні податкової політики. Нова податкова політика має, на думку Е. Майра, заохочувати розмноження людей, від яких можна очікувати добре потомство [9]. Отже, згідно з ученням прихильників евгеніки, сутністю людської поведінки можна керувати, вкладаючи в індивідуальний розвиток відповідну першопричину.

Здійснивши аналіз теорій біологізаторської концепції, зазначимо таке: а) апологети натуралістичного підходу спираються на тезу про те, що сутність поведінки людини детермінується генами, а зміни суспільного становища людини не змінюють її природу; б) біологізаторський підхід ігнорує якісні розбіжності у поведінці людей і тварин, і, по суті, вирішує проблему співвідношення біологічного і соціального в людині.

Як зауважує О. Г. Мисливченко, біологічне не становить сутність людини вже хоча б тому, що воно притаманне не тільки людині [10, с. 61]. Однак неспроможність біологізаторського підходу щодо дослідження сутності поведінки людини підтверджується не лише тими науковими даними, які розкривають соціальну сутність людини, а й історією людства. Особливо промовисто це характеризується подіями, що відбуваються у сучасному світі: революційним і національно-визвольним рухом, що руйнує уявлення про природну неповноцінність класів, етнічних груп тощо.

І навпаки, у соціологізаторській концепції усі теорії спрямовані на виявлення ступеня і значущості соціального в поведінці людини. Біхевіоризм – одна з основоположних теорій соціологізаторської концепції. Біхевіористи Е. Торндайк, Дж. Уотсон, К. Лешлі, Б. Скіннер та ін. тлумачать поведінку людини за допомогою схеми “стимул – реакція”, розглядаючи будь-який подразник як активне джерело організму. Вони досліджують соціальну поведінку людини як спосіб пристосування людини до соціального середовища. Е. Торндайк розкриває сутність поведінки не лише як статистичну систему вироблених реакцій, але невинний процес виникнення нових зв’язків, утворення нових залежностей, вироблення нових суперрефлексів і одночасно розірвання та знищення існуючих зв’язків, відторгнення існуючих реакцій [11, с. 27–28]. Поведінка людини, на думку Е. Торндайка, виникає як умовний рефлекс на відповідну реакцію, на стимул зовнішнього середовища. Така реакція може бути природженою або безумовною. Людина – це лише об’єкт впливу на неї довкілля.

Біхевіористи заперечують генетичну здатність людини до тієї чи іншої поведінки. Дж. Уотсон акцентує увагу на тому, що біхевіорист не знаходить більше даних, які підтверджували б існування спадкових форм поведінки, а також існування спадкових спеціальних здібностей (музичних, художніх тощо). Він вважає, що за наявності порівняно незначних вроджених реакцій, які приблизно однакові у всіх дітей, а за умови оволодіння зовнішнім і внутрішнім середовищем можливо спрямувати формування будь-якої дитини чітко визначеним шляхом [12, с. 39]. Мотивація, з огляду на біхевіористську концепцію, – суто фізіологічний механізм, що пояснює лише розбіжності в реактивності на стимули, які надходять, і такий, що на сутність людської поведінки не впливає. А основним джерелом поведінки людини біхевіористи називають реактивність організму, розуміючи під цим здатність організму реагувати на подразники. Відповідно поведінка людини, позбавлена психологічних закономірностей, втрачає свої специфічні риси, стаючи лише об’єктом впливу на неї навколишніх умов, і мало чим відрізняється від поведінки тварин.

“Традиційну точку зору, згідно з якою, людина автономна і її поведінка визначена існуванням внутрішніх факторів” [13, с. 44], заперечує Б. Ф. Скіннер – представник навчально-біхевіорального напрямку, на думку якого причини заперечення внутрішньо-психічних факторів не в повній їх відсутності, а в неможливості емпірично їх перевірити. Після відкриття І. П. Павловим рефлексів вплив зовнішніх факторів (оточення) став, з точки зору Б. Ф. Скіннера, незаперечним. “Ми повинні враховувати, що робить з організмом оточення не лише до того, а й після того, як він відкликається. Поведінка оформляється і підтримується своїми наслідками. Поведінка, яка оперує з оточенням,

щоб здійснити відповідні наслідки (“оперантна поведінка”), може бути досліджена за допомогою моделювання оточення, в якому відповідні наслідки можливі стосовно до цієї поведінки” [13, с. 41]. Така поведінка, на думку Б. Ф. Скіннера, складається із трьох елементів: фактора впливу, відповіді на вплив і підкріплювального наслідку (системи заохочень або покарань). Система підкріплень установлює сутність поведінки людини, оскільки її мета – не тільки зумовити ту чи іншу дію (або виключити її), а закріпити відповідні вчинки, навчити повторювати їх, відтак формувати відповідну лінію або тип поведінки. “Технологія поведінки”, розроблена Б. Ф. Скіннером, дає змогу програмувати поведінку кожного. Реалізація таких програм не тільки уможливить керування суспільним життям, а й допоможе позбутися небажаних соціальних явищ: воєн, насильства, різних забобонів та інших антисуспільних явищ. Б. Ф. Скіннер заперечує роль моральних стимулів у поведінці людини і зводить усю поведінку до вміння людини реагувати на систему заохочень.

У теорії аномії Е. Дюркгейм особливо наголошує на процесі соціалізації особистості, в якій вбачає здатність особистості адаптуватися до системи соціокультурних норм суспільства. Заборона – це форма соціальної ідентифікації особистості. Залежно від кількості заборон, які приймає або відкидає особистість, вона більшою або меншою мірою входить у соціокультурну реальність [14].

Висновки. Можемо зробити висновок, що представники соціологізаторської концепції заперечують роль природних чинників на підставі того, що це підштовхує людину до пасивності. Усе, що стосується біології людини, природних передумов її існування, а також людської індивідуальності в її найрізноманітніших виявах, у межах цієї концепції сприймається як дещо другорядне, чого можна уникати під час дослідження сутності поведінки людини, тим паче, як первинний матеріал із притаманною йому безкінечною пластичністю, яким можна безмежно маніпулювати для досягнення того чи іншого соціального ідеалу. Отже, соціологізаторський підхід також не зовсім об’єктивний щодо пояснення сутності поведінки людини.

1. Гарасимів Т. *Філософема девіантної поведінки* / Т. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 356 с. 2. *Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок* / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М.: Педагогика-пресс, 1993. – С. 76. 3. *Лоренц К. З. Обратная сторона зеркала* / Конрад З. Лоренц; под ред. А. В. Гладкого. – М.: Республика, 1998. – С. 5. 4. *Фрейд З. Психология бессознательного: сборник произведений* / З. Фрейд; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1989. – С. 404, 438. 5. *Тарасов К. Е. “Фрейд-марксизм” о человеке* / К. Е. Тарасов, М. С. Кельнер. – М.: Мысль, 1989. – С. 86. 6. *Wilson E. O. On Human Nature* / E. O. Wilson. – Cambridge (Mass), 1978. – P. 32. 7. *Wilson E. O. Biology and the Social Sciences* / E. O. Wilson // *Daedalus*. – 1977. – № 4. – P. 132. 8. *Комаров М. С. Социобиология и проблема человека* / М. С. Комаров // *Вопросы философии*. – 1985. – № 4. – С. 133. 9. *Майр Э. Человек как биологический вид* / Э. Майр // *Природа*. – 1973. – № 12. – С. 36–44; 1974. – № 2. – С. 36–48. 10. *Мысливченко А. Г. Проблема человека в марксистско-ленинской философии* / А. Г. Мысливченко. – М.: Знание, 1973. – С. 61. 11. *Торндайк Э. Принципы обучения, основанные на психологии* / Э. Торндайк // *Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм*. – М.: ООО “Изд-во АСТ-ЛТД”, 1998. – С. 27–28. 12. *Уотсон Дж. Поведение как предмет психологии (бихевиоризм и необихевиоризм)* / Дж. Уотсон // *Хрестоматия по истории психологии; под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан*. – М.: Просвещение, 1980. – С. 39. 13. *Скиннер Б. Ф. Технология поведения* / Б. Ф. Скиннер // *Американская социологическая мысль: тексты* / под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во Международного ун-та бизнеса и управления, 1996. – С. 41, 44. 14. *Див.: Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение* / Э. Дюркгейм; пер. с франц., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.